

Glimtar av Gysinge Bruks historia

Gysinge Bruk är ett av Sveriges bäst bevarade vallongbruk med anor från 1600-talet. Vattnet i älven och tillgång på träkol i skogarna spelade en betydelsefull roll för grundläggandet av bruket. Ur det forntida och järnrika jordlagret skapades myrmalm, vilket använts ända ifrån 400-talet och det uppstod så småningom en idé om ett järnbruk. Gysinge fick sitt namn av Dalälven, som kan ha att göra med det fornnordiska ordet ”strid fors”, släkt med t ex isländskans ”gejser”, som betyder ”sprutande källa”. Vallongsmidet infördes i slutet av 1600-talet och utvecklades till ett av de största i landet. Vallongerna kom inflyttande från de uppländska brukerna och hammaren arbetades på franskt vis. Några av smedernas och hyttarbetarnas flamländska och franska namn lever kvar än idag. För befolkningen blev förkörningarna med malm till och från det nya bruket en viktig extra inkomst. Malmen hämtades från Dannemora gruvor cirka 10 mil bort och transporterna sköttes med hästar och slädar på vinterna i ett annars väglöst land. Det var en viktig sidoinkomst för bönderna.

Grundaren av Gysinge Bruk var Peder Swensson Printz och vid den tiden tillverkades det gevär och granater. Tanken var från början att tillverka krigsvapen åt det svenska stormaktsväldet. 1668 anlades en masugn och tackjärnet användes istället till stångjärnstillverkning.. De hade provat att blåsa i den, men pga. dålig malm hade ugnen skadats. I början av 1670-talet göts granater och kastpjäser för kronans behov, men 1673 hade en masugn

ännu inte kommit i gång. Kriget mot Danmark (1675-79) ökade intresset för krigsmateriel. Printz fick penningstöd eftersom Sverige behövde mycket järn. Printz ska även ha arbetat som mantalskommissarie för upprättandet av rotar. I samband med 1600-talets häxprocesser var han även drivande i Trolldomskommissionen. Hans dagar slutade med att han ska ha fallit av hästryggen vid en tjänsteutövning.

1677 blev Anders Larsson Höök inspektör vid bruket och tog snart över bruket. Han startade en gevärsfaktori och fick brytningsrätt i Dannemora gruvor och fick använda traktens skog för träkolproduktion. 1678 fick gevärsfaktoret 12 års frihet från tiondeskatten på tackjärnet och det gick nu snabbt för Höök att få igång bruket. Kung Karl XI lät Höök få del i flera gruvor och beordrade flera personer att ge Höök skogar. Hööks bror var häradshövding och jaktkamrat med kungen och lyckades ordna förmåner för honom. Varje år på 1680-talet producerade Gysinge cirka 700-800 skeppund järn. Trots det började Höök tillverka stångjärn istället för produkter från gevärsfaktoret eftersom han ansåg att det var stor brist på lämplig och kunnig arbetskraft. Han hade dock inte myndigheternas lov och 1682 förbjöd Bergskollegiumet honom att leverera det som var beställt inom järnsmidet. Ett halvår senare kom järnsmidet igång igen, men Höök hade då problem med att köpa in ett visst lämpligt

område i Österfärnebo. Ortens bönder och kyrkoherden hade en mjölkvarn som de inte ville lämna och de vägrade lämna platsen, men blev ändå till sist tvungna till det, tillsammans med kvarnen.

Höök besvärades av processer samt av att en damm hade förstörts vilket gav merkostnader. Han hade dessutom använt den 12-åriga frihetstiden från tiondeskatten till att utvidga smidet och det uppskattades inte av Bergskollegiumet. Bönderna var ovilliga till att kola åt bruket och Gysinge tvingades hålla egna anställda kolare, vilket blev dyrare än att köpa kol. 1694 gick hammaren dygnet runt och hammarskatten var först på 4 skeppund och 1695 var den på 13 skeppund. Det färdiga järnet skulle fraktas till Gävle och vintertid fick bönderna 1 daler för arbetet och 1,5 daler sommartid då vägarna var dåliga. Höök fick skatterna från ett antal hemman i Österfärnebo socken och för dessa skatter skulle han ordna med 5 ryttare vid Livregementet till häst. I kriget fick de fem Gysingedragonerna förflytta sig ordentligt, även i Tyskland och Danmark. De tillhörde regementet i Uppsala och det regementet räknades som det främst av landets kavalleriregementen och fick ofta vara med och kriga på främsta linjen. Samtliga Gysingedragoner stupade vid det ödesdigra Poltava år 1709. Vapen och andra dragonföremål förvaras idag i Koversta gammelby i Österfärnebo. I slutet av 1600-talet byggdes även ett praktfullt karolinskt träslott i Gysinge. Träslottet var utvändigt klätt med hyvlade bräder målade med gul oljefärg. Beträffande färgen målades bruksgärens hus gula, hans privata hushållsbyggnader var grå, medan övriga hus på bruket målades röd.

Under 1700-talet passerade många brukspatroner och Gysinge förändrades bl a till det yttre med vitputsade hus där rokokostilen framträdde. Eva Höök, Anders Larsson Hööks dotter, blev brukspatronissa och drev bruket i 40 år. Kanske till viss del tack vare att hans fru Anna Mackej, dotter till brukspatronen på Hammarby, inte släppte taget om Gysinge bruk. Eva Höök blev under sin tid i bruket 15-barnsmor och gift 2 gånger. När hennes första man dog så fick hon hjälp av sin son Anders Insenstierna, men när han dog övergick bruket i en halvbroders ägo, Israel Broman. När den sista mannen avled visade sig en skuld på 700 000. Kronan ville på den här tiden ha kononlavetter och malmen kom nu inte enbart från Dannemora, utan drygades ut med "blandsten" ifrån Hade gruvor i Hedesunda.

Den första Herrgården kom troligen till vid Eva Höök och Henrik Isenstiernas tid med byggstart kring 1695. Då tillkom det även en "Lustträdgård", ett Orangeri (stort växthus), fruktträdgård (äpplen, päron, morell, big-

garån, m.m.) och två dammar. Herrgården hade utsmyckningar som t ex takmunnar och drakhuvuden med bleck som rörde vid munnarna och ett grönmålat "jerngaller" (staket) var prytt med förgyllda löv. Herrgården hade ett klocktorn på taket, men det är flyttat. Eva Hööks bouppteckning från 1743 visar en praktfullt möblerad herrgård. Där fanns bl.a. eskåp med elfenben inlagt, furubord med bordstäckor av fransk tapet, länsstolar med turkisk tapet av silke och konst fattades inte. Det fanns s.k. "Contrefaits", tavlor av gamla svenska kungar. Gysinge Herrgård var främst avsedd för bruksägaren och dennes gäster, en pampig fasad utåt. Fasaderna var prydda med pilastrar, praktfulla kapitäl och en komich (en kraftigt profilerad taklist). Den genomtänkta anläggningen antas ha haft en erfaren och kunnig arkitekt. Det var många karolinska särdrag i byggnadsstilen. Salen betraktades som anläggningens pampigaste och förnämligaste rum. Genom salens fem fönster hade bruksherrskapet en strålande utsikt över trädgården, men mellan herrgårdslivet och brukets arbetsliv fanns ett stort "herrgårdsplank". Eva Hööks son Erland Broman (Broman efter make nr.2) blev en glad herre vid kung Fredrik I:s hov, kungens gunstling och roade sig så grundligt att någon påstod att han vid sin död inte skulle stanna mer än fyra dagar i skärselden. Redan efter 4 dagar skulle Broman vara alldeles uppbränd och kolsvart.

På 1730-talet var det strider mellan Gysingeherrarna och bönderna i trakten. Kolpriserna vid Gysinge ansågs vara för låga och bönderna ville sälja kol utanför Gästrikland, men de fick inte det och det ledde till att de sålde till Västmanlandsbruken istället. Allmogen fick skarpa varningar av Bergsmästarämbetet. 1748 sålde Israel Broman bruket till Michael Hising och Claes Grill. Gysingen Wärdshus uppfördes 1754 som gästgivaregård och hästskjutsstation. Gysinge växte hela tiden och blev Gästriklands största järnbruk. Smeder och bruksarbetare, som arbetade i hyt-

tan eller i smedjorna, bodde i sina stugor med tillhörande täppor, källand och mindre ladugård. Även dagsverksarbetare och torpare i kyrksocknarna runt Gysinge var beroende av arbete på bruket.

Under 1800-talet var släkten Benedicks av stor betydelse för Gysinge bruk. De var en borgarsläkt från Meissen i Sachsen. Hovjuveleraren och den nyrike bankiren Michael Benedick köpte Gysinge bruk år 1820 och det första han gjorde var att ordna till alla nyttobyggnader och "Bruksgårdens Omkostnings Conto" svällde enormt. Nybyggandet var färdigt vid decenniets slut och byggnadernas karaktär har behållits. Det gamla karolinska träslottet med sina rokokoflyglar förblev under dessa ombyggnadsarbeten helt orört, men cirka 1830 beslöt Michael Benedick att uppföra en ny herrgård och den skulle byggas i sten i stället för i trä. 1833 var den stora herrgårdsbyggnaden under tak, men nu följde ett långvarigt detaljarbete med fasadernas utsmyckning och husets inredning. Det mesta överensstämmer fortfarande med husets planlösning (?) Michael Benedick deltog livligt i allt som rörde bruksherrgårdens tillkomst och valde med tydlig omsorg tapeter till praktiskt taget alla rum. Några rum har fortfarande kvar sina ursprungliga tapeter (?) En papperstapet tillverkades av J.Dufours i Paris och är i olika grå och bruna toner föreställande ett festtåg i klassisk miljö. Det är oklart vilket år som herrgården stod färdig, men det antas vara 1837 eller 1838 (?)

Den siste patronen, sonsonen Gustaf Benedick startade en sulfittfabrik, Sala-Gysinge-Gävle järnväg samt stora jordbruksföretag. Järnvägen mellan Gysinge och Gävle gick via Hedesunda och Valbo med slutpunkt till Hageström. Kostnaden för järnvägen var 3 091 500 kr och statslån beviljades på 1 545 000 kr. Den 22 december år 1900 startade järnvägstrafiken. Trots tack- och stångjärnstillverkning så sviktade ekonomin och Benedick bestämde sig för att satsa på ny teknik.

Fredrik Adolf Kjellin hjälpte David Kempe att uppfinna Luxlampan och det blev starten till Elektrolux. Kjellin anställdes även vid bruket där han kom med ett djärvt förslag om att göra en elektrisk ugn utan elektroder, en s.k. "induktionsugn" där ett varierande magnetfält inducerar strömmar i skrot och tackjärn som pga. sin inre resistans värms upp och smälter. Efter några intensiva veckor med många försök, misslyckanden och förbättringar kom den 18 mars 1900 då världshistoria skrevs. Världens första elektrostålugn, den Kjellinska ugnen, var uppfunnen! På 24 timmar kunde man producera 500 kg göt och stålet fick namnet "Gysinge

Electro-Stell". Stålframställningen blev enklare och billigare. I Sandviken, Domnarvet, Trollhättan och i Porjus startade elektrostålframställning och en av marknadsföringsinsatserna var en sabel som överlämnades till Oscar II. Det nya stålet var perfekt till framställningen av kirurgiska instrument som krävde finare arbete där segheten och hårdheten behövdes. Kjellin kom senare att bli hedersdoktor vid Uppsala Universitet, men tyvärr avled han endast 38 år gammal av ett slaganfall. Elektrostålugnen ägs sedan 1927 av Tekniska museet i Stockholm och brukets elektroståltillverkning fortsatte fram till 1926.

Gysinge var under sin tid inte bara Gästriklands främsta järnbruk utan också det mest bemärkta i Sverige. Järnbruket kom att få stor betydelse för den omkringliggande bygden och för landskapets utveckling.

Idag är bruket ett populärt resmål, öppet året om. Om man åker den gamla vägen (skyltad Färnebofjärdens nationalpark) söderifrån möts man av det vackra ölandskapet i Dalälvens strida forsar. Förutom nämnda sevärdheter i Gysinge Wårdshus Hotelligare så finns det sommarutställningar eller varför inte gå en smideskurs – i Krokiga Smedjan.

Beskow, H. (1954): "Bruksherrgårdar i Gästrikland". Häggströms boktryckeri AB, Stockholm.
Andersson, T. (1978): "Träslott och fransyskt smide – glimtar ur Gysinge bruks historia." Westlund & Söner Boktryckeri AB, Gävle.
Historiskt.nu, gysinge.se, järnriket.se.

HOTELL - KONFERENS